

Hadis İlminde Alan Evrilmesi

MEHMET EMİN ÖZAFŞAR
DOÇ.DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ozafsar@hotmail.com

Özet

Bu yazıda, hadis ilminin 'alan'ı konusu ele alınacaktır. Bu satırların yazarı, zaman içerisinde hadis ilminin alanında eksen değişimlerinin yaşandığı tezini savunmaktadır. Hadis ilminin bütün tarihi boyunca odağına üç temayı aldığı ileri sürülebilir. Bunlardan ilki hadislerin aktarımıyla ilgili olup, "isnad merkezli sübut" konusudur. İkincisi, hadislerin yoğun ve yaygın aktarımının durağanlaştığı, isnadın öneminin görece gerilediği, sırada hadis metinlerinin odağa alındığı "metin merkezli açıklama" konusudur. Üçüncüsü, hadislerin sened ve metinleri ile ilgili konuların, ilk ve orta zamanların imkân ve talepleri doğrultusunda geliştirilip, tüketilmesinin ardından gelinen evrenin konusudur. Bu konu, tüm tarihi boyunca hadisün kültürel ve edebi ürünlerinin anlam ve değeri üzerinde odaklanmaktadır.

anahtar kelimeler

Evrilme, Hadis, Hadis İlimi, İsnad, Metin, Rivayet, Dirayet

Bu yazıda hadis ilminin 'alan'ı konusu ele alınacaktır. Klasik literatürde buna, ilmin 'mevzu'u da denilmektedir. Bu satırların yazarı, zaman içerisinde hadis ilminin alanında eksen kaymalarının yaşandığı tezini savunmaktadır. Eksen kaymaları bir önceki yapıyı içerisinde alarak gerçekleştiğinden, değişim, dönüşüm, başkalaşma veya yenileşme kelimeleri yerine 'evrilme' ifadesi tercih edilmiştir. Evrilme kelimesi, İngilizce *evolution* ve Arapça *numuv* ve *tafavvur* kelimeleriyle aynı anlamda kullanılmıştır.

Hadis ilminin bütün tarihi boyunca odağına üç temayı aldığı ileri sürülebilir. Bunlardan ilki hadislerin aktarımıyla ilgili olup, 'isnad merkezli sübut' konusudur. Hadis ilminin kurucu zamanları, bu konu ekseninde yaşanmış, dolaşısıyla '*ilmu rivāyeti'l-ḥadīṣ*' de denilen ilmi, bu konu şekillendirmiştir. Hemen hemen bu ilmin bütün terminolojisi, prensip ve esasları onunla belirlenmiştir: O bakımdan hadis ilminin belkemiğini oluşturur.

İkincisi, hadislerin yoğun ve yaygın aktarımının durağanlaştığı, isnadın öneminin görece gerilediği, buna koşut olarak da hadis metinlerinin odağa alındığı 'metin merkezli açıklama' konusudur. Hadis ilminin orta zamanları, muhtelif ilim dallarındaki gelişme ve etkileşimlerin de tazyikiyle '*ilmu dirāyeti'l-ḥadīṣ*

denilen hadis etkinliğine şahit olmuştur. Dirâyetu'l-hadis çalışmaları, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh usûlü, kelam ve mantık gibi birçok disiplinden yararlanan bir etkinlik olduğundan, bağımsız bir terminoloji ve metodoloji geliştirememiştir. Hadis metinlerinin açıklanması ve onlardan fıkhi hükümler çıkartılmasını gerçekleştirdiği için, hadislerin metinlerini çözme çabasına hizmet etmiştir.

Üçüncüsü, hadislerin sened ve metinleriyle ilgili konuların, ilk ve orta zamanların imkân ve talepleri doğrultusunda geliştirilip, tüketilmesinin ardından gelinen evrenin konusudur. Hadisin, tüm tarihi boyunca üretilen kültürel ve edebî ürünlerin anlam ve değeri konusu üzerinde odaklanmaktadır. Bu itibarla onu da öncekilere paralel bir isimle adlandırmak gerekirse, ona '*ilmu şakâ-feti'l-hadis*', yani 'hadis kültürü ilmi' denilebilir. Modern zamanlarda dil, tarih, toplum, kültür ve medeniyet tarihi konularında yaşanan ilmi gelişmeler, hadis ilminin alanında da böyle bir evrilmeyi zorunlu kılmaktadır.

Şimdi, genel hatlarıyla hadis ilmindeki bu alanların nasıl eksene yerleştiğini kronolojik olarak tespiti çalışılacaktır. Bu sırada, hadis usûlü ve *mevdu'ātu'l-'ulüm* kaynakları esas alınacaktır.

1. Hadiste Alan Tartışması

Onuncu asır ulemasından Tebrizî'nin, Seyyid Şerîf Curcânî'ye (816/1413) ait *ed-Dîbâc el-muzehheb* adlı kısa hadis usûlü üzerine yazdığı şerhin girişinden aşağıya alınan ifadeler, hadis ilminde bir alan tartışmasının hep yapıldığını yansıtmaktadır:

Bil ki 'ilmu'l-isnâd' da denilen 'ilmu'l-hadis': ravilerinin nitelikleri ve nakil ifadeleri bakımından hadisin sahih veya zayıflığının araştırıldığı bir ilimdir; bunun sonunda hadisle ya amel edilir ya da terk edilir. Buradan onun 'mevzu'u ve amacı da anlaşılır. Buna yakın olarak şöyle de denilmiştir: Hadis, Hz. Peygamber'den sahih veya zayıf olarak nakletmek, elde edip aktarmak bakımından hadislerin durumlarının incelendiği esasların ilmidir. Denilmiştir ki; hadis ilminin 'konu'sunu peygamber olması yönüyle Hz. Peygamber'in zatı oluşturmaktadır. Tanımı ise şöyledir: "O, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve tavırlarının incelenip öğrenildiği bir ilimdir. Amacı ise, iki dünyada mutlu olmakla kurtuluşa ermektir." Bu tanım açık değildir. Bilakis ilk tanımın gereği olarak şöyle denilse daha iyi olur: "Konusu, hadis ilminin kendisidir; amacı: hadisle amel etmek yahut terk etmektir."¹

'Hadis ilmi' için bugün de bir alan sorunundan bahsetmek mümkün müdür? Hadis ilminin alanı bir defa belirlenmiş ve bir daha değişmemek üzere sabitlenmiş midir? Hadis ilmi için yeniden bir alan tanımlaması yapmaya ihtiyaç var mıdır? Bu soruların cevabı, hadis ilminin tarihî gelişiminde saklıdır. Oradan hareketle bir karara varmak mümkündür.

2. Sened ve Sübut Merkezli Rivayet İlmi Evresi

Hadis ilminin doğuşu ve gelişimi; sistematik bir yapıya kavuşması ve kavramsal çerçevesinin tamamlanması, yaklaşık olarak tarihinin ilk dört asrını kapsar. Bi-

¹ Şemsuddîn Muhammed Tebrizî, *Şerhu'd-dibâc el-muzehheb fi muşalâhi'l-hadis*, Halebî, Mısır 1952', s. 3-4.

lindiği üzere Hz. Peygamber'in sağlığında ve hatta vefatını takip eden birkaç on yılda dinin bilgi kaynakları, bilgi nazariyesi (*epistemoloji*) olarak ele alınmamış, o vakitler herhangi bir 'dinî-ilmî disiplin' vücut bulmamıştır. Söz konusu bilgi kaynakları, daha çok pratik açıdan değerlendirilmiş ve bilgi verileri arasında değer felsefesi (*aksiyoloji*) açısından da bir sınıflandırma ve ayrıştırma yapılmamıştır.² Dinî bilginin tamamı, bireysel ve toplumsal hayatta uygulama gerektiren bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Ancak, zamanla bu bilgilerin sınıflandırılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in arkadaşları hayatta iken inanç ve hukuk, ibadet ve ahlak, siyaset ve ticaret sahalarında yaşanan bazı gelişmeler, bu alanlardaki bilgi kaynaklarının ve uygulamaların *sistemize* edilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Daha hicri birinci asır bitmeden bugünkü adıyla hadis, fıkıh, kelam, tefsir ve benzeri ilmî disiplinlerin temelleri atılmaya başlanmıştır. Hz. Peygamber'in kendisi, sağlığında bilimsel bir soyutlamanın konusu olmadığı gibi, vefatının ardından onun bıraktığı bilgi mirası da uzunca bir müddet böyle bir soyut sisteme konu edilmemiştir. Arkadaşlarının kişilikleri ve bilgi birikimleri için de aynı durum söz konusudur. Zamanın akışı içerisinde, tabii olarak, Hz. Peygamber'e ve arkadaşlarına ait haberlerinin toplanması, derlenip bir araya getirilmesi, sınıflandırılması, yapılan işe uygun bazı kelime ve kavramların üretilmesini zorunlu kılmıştır. Böylece, hadis ve hadisçilik faaliyetlerine has bir *üst dil* oluşmuştur. Zamanla bu dil o kadar zenginleştirilmiş, o kadar rafine hâle getirilmiştir ki, hadis etrafında isim, sıfat ve terkip olarak yüzlerce terim tespit edilmiştir. Bütün bu terimler, hadis ilminin 'rivayet dönemleri' denilen bu ilk evresine aittir. Hatta bu terimlerden kimisinin anlam alanı zamanla çok farklılaşmış ve ilk ortaya çıktığında sahip olduğu çağnşimlardan oldukça farklı imalar yüklenmiştir. Bugün, rivayet etme eksenli hadis ilminin sistemleştirildiği dönemlerle olan irtibatı ve ona yapısal özelliklerini veren şartlarla mukayeseli tetkiki incelenmeyi bekleyen bir konu olarak hâlâ araştırmacıların önünde durmaktadır. Hadis usûlü olarak bilinen ve en erken örneklerine dördüncü asrın ortalarında rastlanan literatür de bu hususta hazır bilgiler verememektedir. Ne Şâfi'nin (204/819) *er-Risâle*'si, ne Muslim'in (261/874) "Muḳaddime"si, ne Tirmizî'nin (279/892) *el-İlelî* ne de Râzî'lerin, Tahâvî (321/933), İbn Hibbân (354/965) ve Dârakutnî'nin (385/995) eserleri, hadis ilminin sistemik yapısının oluşumuna etki eden amilleri izleme bakımından yeterince incelenebilmiştir.³ Râmeḥurmûzî'nin (360/970) *el-Muḥaddiṣu'l-faṣılî*, Hâkim'in (405/1014) *Ma'rifetu 'ulûmi'l-ḥadiṣi* ve Hatîb'in (463/1070) *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*'si hadis usûlünün nispeten gelişmiş örnekleri olmalarına karşın, bağımsız bir ilim dalı olarak hadis ilmi üzerine *epistemolojik* değerlendirmeleri sorunsal olarak ele almazlar. Orijinal tarafları bulunmasına karşın İbn Abdilberî'nin (463/1070) *Câmi'u beyâni'l-ilm* adlı eseri de hadis alanında bir nazariye kitabı olmaktan çok, hadisçi çevrelere tavsiyeler içeren bir

² İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-uṣûl* (12 cilt), Beyrut 1980, I, 714.

³ Bilhassa İbn Hibbân'ın *et-Tekâsim ve'l-envâ'*; *Kitâbu'l-mecrûḥîn* ve *Kitâbu's-şikâ'a*'a yazdığı mukaddimeler hadis usûlü açısından zengin bilgiler içermektedir. Hattâbî'nin *Ma'âlimu's-sunen'e* yazdığı kısa giriş ve Ebû'l-Hasen el-Kabîsî'nin (403/1012) *Muvaḫḫa'a*'ın muhtasarı olan *el-Mulaḫḫaṣ* adlı esere yazdığı mukaddime hadis islahları konusuna hasredilmiştir.

âdab ve nasihat kitabı niteliğindedir.⁴ Bu eserler, daha çok, hadis ilminin üstünlüğü, hadisçilik faaliyetinin işleyişi ve terminolojik yapısına dair önemli detay bilgiler sunar. Yazılış gerekçeleri de çoğu zaman savunma ve malumat aktarma amaçlıdır. Mesela Hâkim'in elli iki hadis konusunu tanıttığı kitabını yazış gayesi şöyle dillendirilir: "Zamanımızda bid'atların çoğaldığını, ihmalkâr ve gafil çok sayıda hadis talebesi bulunmasına ve yoğun biçimde haberleri yazma gayretine karşın, Sünnelerin kaynağı konusunda halkın bilgisinin azaldığını görünce, bu durum beni, haberleri elde etmeyi arzulayan talebeler için onların gereksinim duyduğu muhtelif hadis konularını içeren küçük bir kitap yazmaya sevk etti..."⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî'yi de *el-Kifâye*'yi yazmaya sevk eden nedenler hemen hemen aynıdır. O da devrinde hadisle meşgul olan kesimlerdeki cehaletten yakındır. Onların yetersizliğinin geçmiş büyük hadisçilere ve hadis ilmine tenkitlerin yöneltilmesine sebep olduğunu söyler ve hadis öğrencilerine hadis ilminin yol ve yordamını öğretmek üzere kitabını kaleme alır.⁶ Kâdî İyâz'ın (544/1149) *el-İlmâ*'ı önceki eserlere nispetle daha sistemlidir. Onun eseri de didaktiktir ve hadis öğrencisine bu ilmin çerçevesini tanıtmayı ve bilgilenmede uyulacak hiyerarşiyi tanıtmayı hedefler.⁷ Hadis eğitim ve öğretiminin işleyişi konusunda mühim bir eserdir ve Hatîb'in aynı nitelikteki *el-Câmi*'i ile benzerlik arz etmektedir.

Bu eserlerin temel özelliği, kendi zamanlarında hâlâ aktif olan bilimsel bir yapıyı tasvir etmeleridir. Bu yapının ayıncı özellikleri arasında 'sabit' hadis eğitim kurumlarının olmayışı, hadis öğrenimi için muhtelif şehir ve merkezlere seyahatlerin yapılması, rivayetlerin imlâ, müzakere, kıraat, arz vb. yollarla elde edilerek kaydedilmesi vb. hususlar zikredilebilir. Kitapların yazım sistemi de bu yapının ayıncı özelliklerini taşımakta ve bilgilerin isnadlı aktarımına dayanmaktadır.

3. Metin Öncelikli Dirayet İlmi Evresi

İbnu's-Salâh'ın (643/1245) *Ulûmu'l-hadîs* adlı eseri, hadis usûlü literatürü içerisinde önemli bir aşamayı temsil etmektedir.⁸ O, eski dönemlere kıyasla oldukça az sayıda kimsenin hadisle meşgul olduğu bir zamanda kaleme alınmıştır. İbnu's-Salâh'ın tabiriyle az sayıdaki bu kimseler, yeterince, hadis ilmine hazırlıklı olmadıkları gibi, tek yapabildikleri de hadisleri gelişigüzel dinlemek ve rasgele yazmaktır. İbnu's-Salâh, Eşrefiye Dâru'l-Hadîs'inin yönetimini üstlendiği sırada, hadis ilminin temel kavramlarını ve prensiplerini içeren bu eserini yazmakla bu alandaki boşluğu gidermek istemiştir. Hadis ilimlerini 65 alt başlık hâlinde kitabına derc etmiştir.⁹ Sonraki zamanlarda onun eseri üzerine 30'dan fazla çalışma yapılmıştır.¹⁰ Kitap, öncekilerden farklı olarak, özgün bir tasnif yapısına sahiptir. Konularla ilgili hassas bir bölümlenme yapılmış, görüşler titizlikle seçilerek karşı-

⁴ İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fađlih*, Kahire 1982.

⁵ Hâkim, *Ma'rife*, Beyrut 1980, s. 1-2.

⁶ Hatîb, *Kifâye*, yy., ty., s. 3-7.

⁷ Kâdî İyâz, *İlmâ*, thk. A. Sakr, Kahire, ty., s. 4-5.

⁸ Nuruddîn İtr, *Ulûmu'l-hadîs*, (Giriş) s. 20.

⁹ İbnu's-Salâh, *Ulûm*, s. 6.

¹⁰ İbnu'l-Hanbelî, *Kafvu'l-eşer*, Ebû Gudde'nin giriş yazısı, Beyrut 1408, s. 18-24.

laştırmaları yapılmıştır. Terimler dikkatli biçimde tanımlanmış, örneklendirmeler yapılmış, değişik kanaatler tartışılmıştır. Bu ve benzeri özellikleriyle, aslında İbnu's-Salâh'ın kitabı, devrinin revaçta bilim dalları kelim ve fıkıh usûlü eserlerinin yapı özelliklerini anımsatmaktadır. İbn Hacer'in (852/1448) *Nuḥbetu'l-fiker* adlı oldukça kısa usûl kitabı kaleme alınana kadar bu alanda yazılanlara kaynaklık etmiştir. İbn Hacer'in başta kendisi olmak üzere 30'a yakın kimsenin şerh yazdığı bu veciz metin, hadis ıstılahlarını kısa tanımlarıyla birlikte içermektedir.¹¹

Aslında hicrî altı ve yedinci asırlar, hadis ilminde radikal bir dönüşümün başladığı asırlardır. Bu durum yalnızca hadis için değil, diğer İslami ilimlerden kelim, tefsir ve usûl-i fıkıh için de söz konusudur. Bu disiplinler birbirlerinden etkilenmiş hatta, mantık, felsefe ve dilbilim/edebiyatla karışmaya başlamıştır. Mesela, kelimde 'felsefi kelim' denilen yeni bir evreye girilmiştir. Bu konuda Fahrüddin Râzî (606/1209) dönüm noktasını teşkil etmiştir.¹² Tefsirde *et-tefsîr bi'd-dirâye* denilen ve Zemahşerî (538/1143) ile en etkili ürününü veren ancak Râzî'nin *et-Tefsîru'l-kebir*'iyle en mücessem örneğine kavuşan bir alandan bahsedilmeye başlanmıştır.¹³ Fıkıh usûlünde Cuveynî'nin (474/1081) *el-Burhân*'ı ve talebesi Gazâlî'nin (505/1111) *el-Muştaşfâ*'sı ile belirginleşen mantık, lügat ve kelim konularını bünyesine alan yapı, İbn Kudâme'nin (620/1223) *Ravḍatu'n-nâzir* ve Râzî'nin *el-Maḥşûf*'üyle önemli bir aşama kaydetmiştir. Âmidî'nin (631/1233) *el-İhkâm*'ı bu konuda yazarının ilmî kişiliğini de yansıtırçasına sentez bir eser olarak vücut bulmuştur.¹⁴ Hadis ilminin bu gelişme ve yönelimlerden uzak kalması düşünülemezdi. Çünkü çağın esprisi farklılaşmış, toplumsal talepler değişmiş, disiplinler olgunlaşmış, dolayısıyla disiplinler arası etkileşim de hız kazanmıştır. Kaldı ki, hadis ilminin kelim ve fıkıh usûlünün etkisini hissetmesinin başlangıcı, hicrî dördüncü asra kadar götürülebilir. Bunun birinci elden tanığı Hattâbî'dir (388/998). Onun müşteki olduğu zümre hadislerle meşgul olanlardır. Hattâbî, kendi sahasında yetkin olmayan hadisçilerin kelim ilminden medet ummalarını üzümlere not eder.¹⁵ Haddizatında dört ve beşinci asırda Râmeḥurmûzî, Hâkim, Hatîb ve benzerlerinin hadis usûlü sahasındaki kitaplarının isimleri, hadis usûlünü zaptürapt altına alma girişimleri, hadisçilerden yakınmaları, fıkıh usûlü ve kelim hadis disiplini üzerindeki tazyikini yansıtmaktadır. Hatîb'in kendisi, *el-Fakîh ve'l-mutefakkih* adlı eseriyle doğrudan fıkıh usûlü konusuna girmiş, *el-Kifâye*'ye ise fıkıh usûlünün konu, kavram ve problemlerini de dahil etmiştir.¹⁶ İşte bu süreçte İbnu's-Salâh'tan da önce

¹¹ İbnu'l-Hanbelî, *Ḳafvu'l-eşer*, s. 24-29.

¹² İbn Haldûn, *Muḳaddime*, çev. Z.K. Ugan, II. 537-538.

¹³ Sekizinci asrın aykırı âlimi Necmüddin et-Tüff'nin (716/1316) tefsir usûlünde 'kanun' mesabesinde bir eser olduğunu söylediği *el-İksîr fi 'ilmi't-tefsîr* adlı eseri bu sürecin bir ürünüdür. Kitabın ilim mefhumuna ve taksimine ayırdığı I. ve II. kısımları çok kıymetli bilgiler içermektedir. İlimlerin sistemleştirilmesinin altını çizen Tüff, burada hadisçilerin 'rivayet kanunları'nı fukahânın ise bu rivayetleri kritik eden 'usûl kanunları'nı koyduklarını söyler. Bkz. *age.*, thk. A. Huseyn, yy., 1977, s. 1, 16-28.

¹⁴ Seyfüddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-aḥkâm*, Beyrut 1985, I. 5-72.

¹⁵ Hattâbî, *Ma'âlimu's-sunen*, I. 5-10. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Salih Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul 2002.

¹⁶ Hâtîm b. Ârif Avnî, *el-Menhecû'l-muḳtarah li fehmi'l-muştalah*, yy., 1996, s. 190-196

önemli bir isim hadis ilmindeki alan evrilmesine mühim bir örnek olarak zikredilebilir. Bu şahıs, Mecduddîn İbnu'l-Esîr'den (606/1210) başkası değildir. Arap dili ve edebiyatında, siyer ve biyografide, tefsir ilminin yanında matematikte de kendini yetiştirmiş birisidir. Onun hadis sahasındaki önemli yapıtları olan *en-Nihâye fî ġarîbi'l-ġadîs* (5 cilt) ve *Câmi'u'l-uşûl*'ü (12 cilt) yanında, Arap dili ve edebiyatında *el-Bedî' fî 'ilmi'l-arabiyye* isimli eseri ve tefsir alanında Zemahşerî ile Sa'lebî'nin eserlerini birleştirdiği *el-İnşâf fî'l-cem'î beyne'l-keşf ve'l-keşşâfı* (4 cilt) bu evrelerdeki hadisçi profili konusunda aşağı yukarı bir fikir vermektedir.¹⁷ İbnu'l-Esîr'in *Câmi'u'l-uşûl*'e yazdığı mukaddime, aynı zamanda bir hadis usûlüdür. Burada dile getirdiği bazı hususlar, yeni dönemin tabiatı konusunda önemli beyanlar içermektedir. Bu bölümün kaynakları arasında Cuveynî'nin *et-Telġîs*, Gazâlî'nin *el-Muşaşşâ* ve Ebû Zeyd ed-Debbûsî'nin *Takvîmu'l-edille*'si sayılmaktadır. Bunların yanında Hâkim, Hatîb ve Tirmizî'nin kitapları da zikredilmektedir. İbnu'l-Esîr diyor ki: "Onların görüşlerini bir araya getirdim. Her birinden bu mukaddimeye uygun düşecek olanları özetledim; hadis ilmini öğrenmek isteyenlerin gereksinim duyduklarını kaydettim. 'Dirayet'in üstünlüğünü boşverip de sadece 'rivayet'le yetinenlerin dışındaki hadis taliplerinin bunları bilmemesi caiz değildir."¹⁸ Burada altı çizilen husus, 'rivayet'e karşılık 'dirayet'in öne çıkmasıdır. Gerçi hadis tarihinin her aşamasında salt rivayet eleştirilmiş, dirayetsiz rivayetin boş olduğu vurgulanmıştır. Ancak, İbnu'l-Esîr'in yaşadığı sıralarda *'ilmu rivāyeti'l-ġadîs* devrini tamamlamak üzere ve onun yerine hadis ilminin eksenine *'ilmu dirāyeti'l-ġadîs* gelmektedir. O bakımdan onun ifadeleri, sistemik bir farklılaşmanın işareti olarak alınabilir. Bu hususta yine onun kitabında takip ettiği metodu açıklarken sarf ettiği şu ifadeleri önemlidir: "Daha önce adları geçen kimselerin (r.) yaptığı gibi ben de *isnadlan* attım. Onlar bu hususta bizim için güzel bir örnektir. Zira, *isnadları* zikretmenin ilk amacı, hadisi tespit etmek ve sıhhatini belirlemektir. Bu ise ilk devir hadisçilerinin işiydi. Bu konuda onlar gerekeni yapmışlardır. Dolayısıyla, onların yapıp bitirdikleri ve bizi müstağni kıldıkları şeyleri tekrarlamaya gerek yoktur."¹⁹ Bu ifadeler, *isnad* öncelikli bir hadisçiliğin yerine *metin* öncelikli bir hadis faaliyeti evresinin gelişmekte olduğunu göstermektedir. Daha evvel Bağavî'nin (516/1122) *Meşābiġu's-sunne* ve *el-Câmi' beyne's-şāhiġayn* adlı eserlerinde de görülen senedsiz hadis nakli geleneği, İbnu'l-Esîr ile önemli bir aşama kaydetmiştir.²⁰ Hicrî yedinci asrın büyük fıkıh ve dil otoritesi Sâġânî'nin (650/1252) sonraki zamanların en yaygın hadis kitabı olan *Meşā-*

¹⁷ Ali Osman Koçkuzu, "İbnu'l-Esîr", *DİA*, XXI. 28-29.

¹⁸ İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-uşûl*, I. 32.

¹⁹ İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-uşûl*, I. 22.

²⁰ Mevlüt Güngör, "Begavî", *DİA*, V. 340. Hadis ilminde metnin önemini senede takdim edenin Buhârî olduğu kabul edilir. Ondan sonra da zaman zaman senedleri hafız etmek suretiyle hadis kitabı telif edenler olmuştur. Beşinci asırda Kuzaî'nin (475/1082) *Şihābu'l-aġbārı* bu türden eserlere örnek teşkil etmiştir. Bilhassa Ebû Şucâ' ed-Deylemî'nin (509/1115) *Firdevsu'l-aġbārı*; el-Ukdişî'nin (558/1163) *en-Necmî*; Abdülġânî el-Makdisî'nin (600/1204) *Nesru'd-durer fî aġdîsi ġayri'l-beşerî* bu türün önemli örnekleri olarak zikredilebilir. Ali Yardım, *Şihābu'l-aġbār Tercemesi*, İstanbul 1999, s. 9-10.

riku'l-envâr'ı da senedsiz bir kitaptır ve Buhârî ile Muslim'den seçilen hadisleri içermektedir.²¹ Gerek İbnu'l-Esîr gerekse Sâğânî'nin eserleri, bu dönemdeki hadis eserlerinin tasnifinde lügat ilminin etkisini yansıtmaktadır. İlkinde konular alfabetik sıraya göre dizayn edilirken, ikincisinde hadis metinlerinin başında yer alan edatlara göre tasnif yapılmaktadır. Bir başka yedinci asır âlimi olan Ebû Şâme el-Makdisî'nin (665/1267) şu sözleri de dönemin rengi hususunda önemli ipuçları taşımaktadır: "Bu zamanda hadis ilimleri üç çeşittir: en önceliklisi, hadis metinlerini bilmek ve bu metinlerin garîbine ve fıkhına vâkıf olmaktır. İkincisi, sened ve ricalini bilmek, sahihini sakîminden ayırt etmektir. Üçüncüsü de, toplayıp yazmak, dinlemek, âlî isnadlar aramaktır."²² Burada, rivayet dönemlerinin merkezî konuları, sıralamada geri plana atılmıştır. Endüslü büyük bir hadis hafızı, edip, tarihçi ve '*Uyûnu'l-eser* adlı eserin yazarı olan Fethuddîn b. Seyyidinnâs (734/1333) ise: "Bizim çağımızda hadisçi, rivayet ve dirayet bakımından hadisle meşgul olandır," demektedir.²³

Bu örnekler bilhassa altı, yedi ve sekizinci asırlarda hadis ilminin doğrudan ve dolaylı olarak Arap dili, kelam ve fıkıh usûlü, hatta bir dereceye kadar matuk ve felsefe disiplinlerinin etkisi altına girdiğini ve metin öncelikli bir hadisçiliğin revaçta olduğunu göstermektedir. İşte bu sıralarda, daha evvel hadis usûlü kaynaklarında rastlanmayan bir ilimden söz edilmektedir. Bu ilim, '*ilmu dirâyeti'l-hadîs*'tir. İbnu's-Salâh'tan sonra yazılan hadis usûlü eserleri de, İbn Hacer'inkiler dahil, bu ilme temas etmedikleri gibi, rivayet asırları denilen dönemlerde oluşan hadis ıstılahlarına da bir katkıda bulunmamışlar ve sadece tamamlanmış bir bilgi sisteminin terminolojisini ve işleyişini tasvir etmekle yetinmişlerdir. Hadis usûlü kaynakları, hadis ilminin bilgi sistemi üzerine herhangi bir felsefi, epistemik sorunsalı problem edinmemiştir. Bu bakımdan, hadisın İslam kültüründe ortaya çıkan ilim yapılanmasında nerede durduğu, hadis ilminin kendisine benzeyen bilgi dallarıyla mukayesesi, hadis ilminin konusu, gayesi vb. hususlar, başka bir disiplinin uhdesine tevdi edilmiştir. Bu disiplin, felsefe-kelam karışımı olan ve bilgi felsefesini konu edinen disiplindir. Daha çok, '*işşâ'u'l-ülüm*, '*tasnifu'l-ülüm*, '*mevdu'ātu'l-ülüm* vb. isimlerle anılan bilgi dalı, bilgi felsefesi açısından klasik İslami disiplinlerin yapısı üzerine tespit ve çözümlenmeler yapmaya çalışmıştır.

İlimlerin alan ve sınırlarını birbirinden ayırmak, bu alanlar arasındaki ilişkileri belirlemek, farklı ilimlere ait birikimleri sistematik şekilde değerlendirmek ve nihayet eğitim sisteminin temel müfredatını oluşturmak üzere İslam düşünür

²¹ Râziyyuddîn Hasan b. Muhammed es-Sâğânî (577-650/1181-1252) Gazneliler devrinde Lahor'da yetişmiş en ünlü hadisçilerden birisidir. Aslen Sâğanlıdır (Mâverâünnehir). Pek çoğu hadis alanında olmak üzere 32 eser yazmıştır. *Meşâriku'l-envâr*, onun Buhârî ve Muslim'in eserlerinden seçerek meydana getirdiği 2253 hadisi havi bir eserdir. Bilhassa Kuzey Hindistan'da hadisın yayılmasında önemli rol oynamıştır. Asırlarca İslam dünyasının çeşitli bölgelerindeki medreselerde hadis ders kitabı olarak okutulan bu eserin üzerine 2500'den fazla şerh ve haşiye yazıldığı söylenir. Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-sa'ade* (3 cilt), Beyrut 1985, I. 111-112; Halid Zaferullah Davudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul 1995, s. 54-57; Isâm Arâr, *İthâfu'l-kâri bi ma'rifeti cuhüd ve 'amali'l-ulemâ 'alâ şahîhi'l-buhârî*, Beyrut 1987, s. 113.

²² Cemaluddîn Kâsimî, *Qavâ'idu't-tahdîs*, ty., s. 76-77.

²³ Kâsimî, *Qavâ'idu't-tahdîs*, s. 77; Tânevî, *Qavâ'id fi 'ulûmi'l-hadîs*, Karataş, ty., s. 21.

ve bilginleri çeşitli dönemlerde ilimleri tasnif etme yoluna gitmişlerdir... İlgili literatürün gelişimiyle İslam ilimler tasnifi, dinî ve felsefi ilimlerin aynı şemada ayrıntılı biçimde yer aldığı gelişmiş bir ilimler sistemine dönüşmüştür. Câbir b. Hayyân'ın *Kitâbu'l-hudûd*'una kadar geri giden ve Kindî'nin *Kitâbu aqsâmi'l-ilmi'l-insî* adlı eseriyle devam eden ilimleri tasnif geleneğinin zamanımıza gelen ilk sistematik örneği Fârâbî'nin *İhşâ'u'l-'ulûm*'udur. O burada İslami ilimlerden sadece fıkıh ve kelama yer verir; onları da *'ilmu'l-medenî*'nin birer şubesi olarak zikreder.²⁴ Daha sonra bu sahada yazılan eserler arasında Harizmî'nin *Mefâûhu'l-'ulûm*,²⁵ İbn Ferîğun'un *Cevâmi'u'l-'ulûm*, Ebû'l-Hasen el-Âmirî'nin *el-İ'lam bi-menâkıbi'l-islâm*, İhvân-ı Safâ'nın *Resâ'il*, Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin *Risâle fî'l-'ulûm*, İbn Hazm'ın *Merâtibu'l-'ulûm*, Beyzâvî'nin *Risâle fî mevdu'âti'l-'ulûm ve ta'rîfuhâ* adlı eserleri dikkat çekmektedir. İbn Sînâ'nın *Aqsâmu'l-'ulûm el-'akliyyesi*'nden başka, Gazâlî'nin *el-İhyâ'*'da ilimler tasnifine ayırdığı bölüm ve İbn Haldûn'un *Muqaddime*'deki kapsamlı tasnifi de zikredilmelidir. Osmanlı'da Mollâ Lütî'nin *Risâle fî'l-'ulûmi's-şer'iyye ve'l-'arabiyye*, Nevî'nin *Netâyicu'l-funûn*, Taşköprülüzâde'nin *Miftâhu's-sa'ade*, Saçaklızâde'nin *Tertibu'l-'ulûm* ve Kâtib Çelebî'nin *Keşfu'z-zunûn*'daki ilgili bölümü de bu sahaya tahsis edilmiştir.²⁶ Râzî'nin *Câmi'u'l-'ulûm*'u, İbnu'l-Ekfânî'nin *İrşâdu'l-kâşid*¹, Sıddîk Hasan Hân'ın *Ebcedu'l-'ulûm*'u da bu literatür arasında anılmalıdır.²⁷

Şemsuddîn b. Ekfânî es-Sancârî'nin (749/1348) *İrşâdu'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid* adlı eseri, ilimlerin tasnifi konusunda önemli bir eserdir.²⁸ Bu alanda daha sonra yazılan eserlere de kaynaklık etmiştir. Burada hadis ilmi iki ayrı başlık altında *'ilmu rivâyeti'l-hadis* ve *'ilmu dirâyeti'l-hadis* olarak sınıflandırılmaktadır. O, *dirâyeti'l-hadis* ilmini şöyle tanımlamaktadır: "Rivayet çeşitleri, hükümleri, rivayet şartları ve merviyatın sınıflarının öğrenildiği, aynı zamanda, anlamlarının çıkartıldığı bir ilimdir. *Bu ilimde de, tefsir ilminde ihtiyaç duyulan; lûgat, nahiv, sarf, ma'ânî, beyan, bedî' ve usûl ilimlerine ihtiyaç duyulur.* Ayrıca, râvilerin tarihini bilmeye de gerek vardır..."²⁹ İbnu'l-Ekfânî, kaynağı vahiy olan naklî bilgiyi *'ilmu'l-kurâ'a*, kaynağı Hz. Peygamber olan bilgiyi ise *'ilmu rivâyeti'l-hadis*'in konusu olarak görürken; Kur'an'ın anlaşılmasını tefsir ilminin, Hz. Peygamber'in sözlerinin anlaşılmasını da *'ilmu dirâyeti'l-hadis*'in konusu olarak görmesi, dirayet ilmini bir metin çözümleme ilmi olarak anladığını göstermektedir.³⁰ Ancak, rivayet sistemiyle ilgili kimi konuların da bu ilmin alanına dahil olduğu

²⁴ Fârâbî, *İhşâ'u'l-'ulûm*, thk. Osmân Emîn, Mısır 1949², s. 102-113.

²⁵ Bu eserde hadis ile ilgili olarak sadece fıkıh usûlü içerisinde: "ahbar, haber-i mütevatir, haber-i vâhid, hadis, hadis-i muttasıl, hadis-i mürsel ve munkatı" terimlerine yer verilir. Bkz. Yûsuf Havârizmî, *Mefâûhu'l-'ulûm*, Kahire 1981², s. 7.

²⁶ İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*, XXII, 113.

²⁷ Mahmut Kaya, "İhsâ'u'l-'ulûm", *DİA*, XXI, 550.

²⁸ İşbu İbnu'l-Ekfânî ve Taşköprülüzâde'nin vefat tarihlerinde makale sahibinin *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara 2000 adlı eserinde düştüğü hataya dikkat çeken bir yazı için bkz. *Marife*, 2/1, Bahar 2002, s. 89-104.

²⁹ İbnu'l-Ekfânî, *İrşâd*, s. 43; Kannûcî, *Ebcedu'l-'ulûm*, Şam 1989, II, 285.

³⁰ İbnu'l-Ekfânî, *İrşâd*, s. 41.

görüşü, yaptığı tanımdan açıkça anlaşılmalıdır. O, bu sahanın kaynaklarına örnek olarak Hâkim, Hatîb ve Nevevî'nin eserlerini zikreder, sonra da bu ilim için söz konusu eserlerin yeterli olmadığını söyler.³¹ Kalkaşandî'nin (821/1418) *Şubhu'l-a'sâ*'da "İlmu Dirâyeti'l-Ĥadîs" başlığından sonra usûl kaynaklarına ilave olarak hadis şerhlerinden ve hadis lügatlerinden örnekler vermesi de, gerçekte bu ilmin ağırlıklı biçimde metin ilmi olarak algılandığını gösterir.³² Ancak, 'ilmu dirâyeti'l-Ĥadîs için zorunlu görülen lügat, nahiv, sarf, ma'ânî, beyan, bedî' ve usûl konuları, eşzamanlı olarak yazılan hadis usûlü kaynaklarında yer almadığı gibi, bilakis bu durumla çelişen açıklamalara da rastlanmaktadır. Mesele Tîbî (743/1342) hadislerin değerlendirilmesinde 'hadis metni'nin çok nadir olarak dikkate alındığını söyleyerek, aslında rivayet dönemlerinin mantık ve terminolojisinin korunmaya devam ettiğini gösterir.³³ İbn Dakîk el-İd (702/1302) *el-İktirâh* adlı hadis usûlü kitabında ne "İlmu dirâyeti'l-Ĥadîs" başlığına ne de yaşadığı dönemin aktüel gerçekliği olan metin merkezli hadis etkinliğine değinir.³⁴ Oysa kendisi hem devrinde parmakla gösterilen hadis otoritelerinden birisidir, hem de *Şerhu umdeti'l-aĥkâm* adlı önemli eserin yazarıdır.³⁵ Bu durum aslında bir karmaşa ve çelişkiyi göstermektedir. Bir tarafta hadisin ilk evresi olan ve haberlerin sübutunun çekim merkezi olduğu rivayet dönemlerine ait terminolojiyi muhafaza eden hadis usûlü kaynakları, diğer tarafta ise fiilen icra edilen metin çözümlemeye odaklı hadisçilik yer almaktadır.

Aslında daha evvel işaret ettiğimiz İbnu'l-Esîr benzeri hadis uzmanlarının yanı sıra, İbn Haldûn (808/1406) gibi ilim tarihçileri de, rivayet odaklı hadis meselelerinin kendi asırlarında tamamlandığı kanaatini taşımaktadırlar: "Çağımızda, hadislerin sıhhat dereceleri, zaafı icap ettiren başka cihetleri ve malulleri tamamıyla açıklanmış bir hâldedir. Hadis ilminin üstat ve ileri gelen bilgileri, hadislerin bu gibi bütün hâllerini incelemişler ve açıklamışlardır. Bu sebeple bundan önce tashih edilmeyen hadisleri tashih etmek yolları tamamıyla kapanmıştır..."³⁶ Bu konu, İbnu's-Salâh'tan sonra gelen hadis usûlcüleri tarafından da tartışılmış, İbnu's-Salâh sıhhat konusunda öncekilerin görüşünün bağlayıcı olduğunu söylerken, Nevevî (676/1277) bu görüşe karşı çıkararak zaman zaman, rivayet dönemi hadisçilerinin sıhhatine hükmetmedikleri haberler için bunun mümkün olduğunu savunmuştur. İbn Kesîr, Irakî ve İbn Hacer gibi hadisçiler de Nevevî'nin yaklaşımını benimsemişlerdir. Suyûtî, *et-Tenkih fi meseleti't-tašhîh* adlı çalışmasında konuyu özel olarak ele almıştır.³⁷

Bu tartışmanın simgesel anlamı, aslında isnada odaklanan hadis kritiğinin gerilerde kaldığını göstermesidir. Dolayısıyla, buradan, yani isnaddan hareketle hadis ilminde yöntemsel bir açılımın sağlanamayacağı, böyle bir girişimin za-

³¹ İbnu'l-Ekfânî, *İrşâd*, s. 43.

³² Kalkaşandî, *Şubhu'l-a'sâ* (15 cilt), thk. A.H. Şemsuddîn, Beyrut 1987, I. 546-547.

³³ Huseyn Tîbî, *Ĥulâsa*, thk. S. Samarra'î, yy., 1971, s. 34.

³⁴ Bkz. İbn Dakîk, *el-İktirâh fi beyâni'l-işlâh*, thk. K.A. Dûrî, Bağdad 1982.

³⁵ İbn İmâd, *Şezerât*, VI. 5-6.

³⁶ İbn Haldûn, *Muĥaddime*, II. 479.

³⁷ Nuruddîn İtr, *Menhecû'n-naĥd fi 'ulûmi'l-Ĥadîs*, yy., 1981³, s. 280-283.

manı geri çevirmek, daha doğrusu zamanın gerisinde kalmak mânâsına geleceği çıkartılabilir.

Buna paralel bir tartışma da, ilk asırlarda tanımlanan hadisçi modelinin hâlen var olup olmadığıdır. Hadisçilerin örfündeki *muhaddis* için şöyle deniliyor: "Hadis yazmış, okumuş, dinlemiş, bellemiş, şehirlere ve köylere hadis için seyahat etmiş, hadis kitaplarının kendine ait asıllarını elde etmiş, sayıları bine yaklaşan müsned, ilel ve tarih kitaplarına not düşmüş olmalı ki, kendisi için muhaddis denildiğinde yadırganmasın. Fakat, başında kavuk, ayaklarında pabuç, devrin sultanına arkadaş olmuş, inci ve mercanla süslenmiş ya da rengarenk elbiseyle bezenmiş olursa; hadis eğitimini de yalanla dolanla elde etmiş ve kendisini çoluk çocuğun önünde maskara etmişse; kendisine okunan gerek bir cüzü gerek divanı anlamazsa, ona aslâ hadisçi ismi verilemez, hatta insan bile denemez..."³⁸ Bu keskin ifadeler, dokuzuncu asrın seçkin hadisçisi Sahâvî'ye (902/1496) aittir; Zehebî'nin (748/1347), yedinci yüzyılın başına gelindiğinde İslam dünyasının doğu ve batısında âsar ilminin kapıları kapanmıştır,³⁹ demesinden yaklaşık bir buçuk asır sonra dillendirilmiştir. Aralarında Birzâlî (739/1338), Mizzî (742/1341), Zehebî, İbn Kesîr (774/1372) ve Alâî (761/1354) gibi simalarında bulunduğu hicrî sekizinci asrın gözde ilim adamlarından Tacuddîn es-Subkî (771/1369) ise bu asırdaki hadisçi tasvirini şöyle yapıyor:

İnsanlardan, hadis davasında bulunan öyle kimseler var ki, tek meziyeti Sâgânî'nin *Meşâriku'l-envâr*'ına bakmış olmak. Eğer biraz ilerlemiş ve (Bağavî'nin) *Meşâbihu's-sunne'sine* yükselmişse bununla muhaddisler derecesine yükseldiğini zannediyor. Bunun tek nedeni, hadis nedir bilmemesinden ileri geliyor. Eğer sözünü ettiğimiz kişiler bu iki kitabı ezbere bilseler, onlara bir o kadar daha hadis metnini ilave edip ezberleseler yine de muhaddis olmazlar. Bununla deve, iğne deliğinden geçmedikçe muhaddis olmaları kabil değildir. İddiasına göre hadiste belli bir mertebeye ulaşırsa, İbnu'l-Esîr'in *Câmi'u'l-'ulûm*'uyla meşgul oluyor. Ona ilaveten İbnu's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadis*'i ve onun Nevevî'ye ait *et-Taqrîb ve't-teysîr* adlı muhtasarını ve benzerlerini de okumuşsa, o zaman bu makama erişmiş kişiler; "hadisçilerin hadisçisi, çağının Buhârî'si diye ilan ediliyor". Bu sahte ifadeler aslâ onlara uygun değildir. Sözünü ettiğimiz bu kimseler, bu kadarlık birikimle aslâ hadisçi sayılamaz. Gerçek hadisçi, isnadları ve illetlerini, ravilerin isimlerini, âli ve nazil haberleri bilen; bunun yanında oldukça çok miktarda hadisi ezberleyen; altı hadis kitabını ve Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'i, Beyhakî'nin *Sunen*'i ve Taberânî'nin *Mu'cem*'ini dinlemiş olan; bunlara ek olarak bin kadar hadis cüzünü de elde etmiş olan kişidir, o da en aşağı derecesinde bir hadisçidir. Eğer bu belirtilenleri dinler, çok sayıda hadis yazar, hadis otoritelerinin derslerine katılır, hadislerin illetleri, ravilerin vefat tarihleri ve müsnedler konusunda görüş beyan edecek düzeye gelirse, o kimse, hadisçilerin ilk derecesine erişmiş olur. Sonra Allah dilediği kimseyi dilediği kadar yükseltir.⁴⁰

³⁸ Sahavî, *Fethu'l-muğis*, yy., 1968, s. 44-45.

³⁹ Zehebî, *Tezkire*, IV. 1485.

⁴⁰ Suyûtî, *Tedrib*, (Mukaddime), I. 27.

Sekiz ve dokuzuncu asır hadisçileri, işte hadisçi budur diyebilecekleri isim bulmakta o kadar zorlanmaktadırlar ki, bu asırlarda kriterlere uygun gösterebildikleri isim sadece Şerefuddîn ed-Dimyâtî'dir (705/1305).⁴¹ Kendileri de çağlarının parmakla gösterilen hadisçisi olan zatlarn, "nerede o eski hadisçiler" demelerinin ardında, muhtemelen hadisle meşgul olanlardaki nitelik kaybı etkili olmuş olabilir; ancak, bunun da ötesinde bir gerçek var ki, o da, yaşadıkları çağın hadisçisinin o çağın esprisine denk formatta olması gerektiğidir. Bu format da daha çok Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve usûlü, kelam, mantık vb. disiplinler önemli yer tutmaktadır. Dördüncü asırda Hattâbî, altıncı asırda Kâdî İyâz, yedinci asırda Nevevî ve benzeri hadisçilerin ardından, 'şerh' çalışmalarının sekiz ve dokuzuncu asırda ulaştığı düzey 'metin odaklı' hadisçiliğın nasıl hadis alanının çekim merkezi hâline geldiğini göstermeye kâfidir. Sadece Buhârî'nin (256/869) *Şahîh'i* üzerine fakih, usûlcü, kelamcı, müfessir ve dilbilimci olarak nitelenen Kirmânî (786/1384); fakih, tarihçi, dilbilimci ve tenkitçi Moğultay b. Kılıç (762/1360); Arap dili ve edebiyatının müceddidi sayılan Firûzâbâdî (817/1414)⁴²; tarihçi, usûl ve fıkıh âlimi, dilbilim ve edebiyatçı Aynî (855/1451) ve tarih, biyografi uzmanı İbn Hacer'in (852/1448) şerhlerinin toplamı yüz cildi bulmaktadır. Bunlara bakıldığında bile hadisçiliğın 'ilmu dirâyeti'l-hadîs'e odaklandığını anlamak kâfidir.⁴³

Kendisi aynı zamanda devrinin en gözde hadisçilerinden olan Suyûtî (911/1505) İbnu'l-Ekfânî'nin eseriyle aynı nitelikte bir eser kaleme alır. *en-Nukâye* adlı bu eseri daha sonra geliştirir ve *İ'timâmu'd-dirâye li kıra'ati'n-nukâye* adını verir. Kitapta dinî ilimlerden on dördü ele alınır. Dinî ilimlerden usûlu'd-dîn ve tasavvufu farz-ı ayn; tefsir, hadis, faraiz, usûl, nahiv ve tıp gibi ilimleri de farz-ı kifaye olarak görür.⁴⁴ Gazâlî ile bu konuda paralel düşünen Suyûtî, hadis ilmini Fârâbî'nin *İhşâ'u'l-'ulûm*'da mantık bağlamında altını çizdiği 'kanun' tabirini kullanarak, hatta mantuk ilminin tanım kalıbını da uyarlayarak şöyle tarif eder: "Sıhhat, hüsün, zafiyet, âli ve nazil olma, tahammül ve eda keyfiyeti, ravilerin durumu ve benzeri bakımlardan sened ve metnin durumunu öğrenmenin kanunları, yani kaideleri ilmidir."⁴⁵ Daha evvel İz b. Cema'a'nın (767/1366): "Sened ve metnin durumunu bilmeye yarayan kanunlar ilmi"⁴⁶ tanımının biraz açılmış hâli olan bu tarif, kalıp olarak mantuk, fıkıh usûlü ve kelam ilminin etkilerini taşımaktadır. Bununla birlikte 'ilmu dirâyeti'l-hadîs'e değinilmemesi dikkat çekmektedir. Suyûtî'den yaklaşık on beş yıl sonra vefat eden Şeyhulislam Zekeriyâ el-Ensârî (925/1519) ilimlerin tanımına tahsis ettiği küçük eserinde, hem rivâyetu'l-hadîs hem de dirâyetu'l-hadîsi tarif eder. Ona göre ilmu'l-hadîs dirâyeten: "Kabul ve red yönünden ravi ve mervinin durumunu bilmenin ilmidir."⁴⁷ Ensârî ile çağdaş

⁴¹ Suyûtî, *Tedrib*, I. 28-29; İbn İmâd, *Şezerât*, VI. 12-13.

⁴² Eserinin adı *Minehu'l-bârî*'dir. İbadet bölümünün dörtte birlik kısmı için 20 cilt tutan bir şerh yazmıştır. Tamamının 40 cilde ulaştığı belirtilmektedir. İsmâ Arâr Huseynî, *İthâfu'l-kârî*.

⁴³ İsmâ Arâr, *İthâfu'l-kârî*, s. 337, 343, 349, 355.

⁴⁴ Suyûtî, *İtmâmu'd-dirâye li kıra'ati'n-nukâye*, (*Miftâhu'l-'ulûm*'la birlikte) Mısır, ty., s. 2-3.

⁴⁵ Suyûtî, *İtmâmu'd-dirâye*, s. 53.

⁴⁶ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, thk. A.Ö. Hâşim, I. 22.

⁴⁷ Zekeriyâ Ensârî, *el-Lu'lu'u'n-nazîm fi revmi't-te'allum ve't-talim*, şerh/talîk: Abdullâh Nezîr Ahmed, Beyrut 1998, s. 56.

olan ünlü kelimci ve şarih Taftazânî'nin (792/1389) torunu Hafid Ahmed et-Taftazânî (916/1510) *Taksimu'l-'ulûm*'unda 'ilmu'l-hadîs' ve 'ilmu usûli'l-hadîs'ten bahseder. Hadis usûlü için söylediği şey ise bu ilmin, hadisin kısımları, ravilerin şartları ve nesepleri, doğum ve ölüm tarihleri vb. konuları içerdiğidir.⁴⁸

Hadisçilerin ister '*ilmu'l-hadîs*' olarak isterse '*ilmu dirâyeti'l-hadîs*' olarak tanımlasınlar, kendi zihinlerinde olanı ve hadisin klasik dönemlerinden beri gelen yapıdaki terminoloji ve usûlü tanımladıkları anlaşılacaktır. Buna karşılık Taşköprülüzâde (968/1560) derin kavrayışıyla, aslında İbnu'l-Ekfânî'nin yaptığı tanımın ruhunu muhafaza ederek şöyle demektedir: "Hz. Peygamber'in tarzına uygun olarak ve Şeriat'ın ilkeleri ve Arap dilinin kaidelerine dayanılarak hadislerden kastedilen ve lafızlarından anlaşılman mânâyı incelemenin ilmidir. Konusu; kastedilen ve anlaşılman yönleriyle Hz. Peygamber'in hadisleridir... Esasları, Arap dilinin bütün kaideleridir. Hz. Peygamber'le alâkalı kıssa ve haberlerle, usûl-i dîn ve usûl-i fikhin yanında fikhin ve benzeri ilimlerin de bilinmesi gerekir."⁴⁹ Taşköprülüzâde'nin de tanımına esas aldığı şey, bilhassa altıncı asırdan sonra hadis alanında ağırlık kazanan metin merkezli hadis faaliyetidir. Kâtib Çelebî'nin bu sahadaki kaynaklarını İbnu'l-Ekfânî, İbn Haldûn ve Taşköprülüzâde oluşturmaktadır. Ona göre 'ilmu'l-hadîs' ile 'ilmu usûli'l-hadîs' aynı şeydir; 'ilmu dirâyeti'l-hadîs'i ise, Taşköprülüzâde'nin tanımladığı içeriğe sahiptir.⁵⁰ Saçaklızâde'ye (1150/1737) gelince o, rivayet ilmini hadis lafızları ilmi; dirayeti tefsir gibi metinlerin mânâyı delaleti ilmi, usûl-i hadisi ise sübut ilmi olarak tanımlar.⁵¹ Tânevî (1158/1735) de hadis ilminde rivayet ve dirayet olmak üzere ikili taksimi muhafaza eder. İbnu'l-Ekfânî'nin dirâyetu'l-hadîs tanımını aynen nakleder.⁵² Siddik Hasan Hân'a (1307/1889) gelince, o, âdeti veçhile daha önce bu konuda söylenenlerin hemen tamamını derler.⁵³ *el-Hıttâ* adlı eserinde ise hadis ilmini şöyle tanımlamıştır: "...Mutlak olarak kullanıldığında kastedilen şey, kabul ve ret bakımından ravinin ve mervinin durumunu bilmeye yarayan ilimdir. Konusu, zikredilen bakımlardan (kabul ve ret cihetinden) ravi ve mervidir. Gayesi ise, bunlardan hangisinin makbul, hangisinin merdud olacağını bilmektir."⁵⁴ Ona göre bu ilmi ilk defa vazeden kişi, Ömer b. Abdulazîz'in (101/719) emri ile İbn Şihâb ez-Zuhrî'dir (124/741); ilmin adı da '*ilmu'l-hadîs dirâyeten*'dir.⁵⁵

Abdülhamid devrinde hazırlanan ve Cevdet Paşa, Şemseddin Sâmî ve benzeri ünlülerin takriz yaparak meth ettikleri *Maḥzenu'l-'ulûm* adlı eserde, rivayet ve dirayet bakımından hadis ilmi konusunda Taşköprülüzâde'nin beyanları Türkçe olarak aktarılmaktadır.⁵⁶

⁴⁸ Taftazânî, Hafid Ahmed, *Taksimu'l-'ulûm*, A.Ü. İlahiyat Fak. Ktb. No: 37383 Y-080/MEC.R/39.

⁴⁹ Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, Beyrut 1985, II. 113.

⁵⁰ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I. 422.

⁵¹ Saçaklızâde, *Tertibu'l-'ulûm*, A.Ü. İlahiyat Fak. Ktb. No: 38217 Y-080/MEC.R/19.

⁵² Tânevî, *Keşşâfu işlâḥati'l-funûn*, I. 27.

⁵³ Siddik Hasan Kannûcî, *Ebcedu'l-'ulûm*, II. 219-236, 286.

⁵⁴ Kannûcî, *el-Hıttâ*, s. 79.

⁵⁵ Kannûcî, *el-Hıttâ*, s. 79.

⁵⁶ Serkiz-Mehmed Tahir Orpilyan, *Maḥzenu'l-'ulûm*, İstanbul 1308, I. 134.

Günümüz hadisçilerinin tercihleri ise *'ilmu dirâyeti'l-hadîs*, *'ilmu uşûli'l-hadîs* ve *'ilmu muştalahî'l-hadîs*'i, hadis ilminde aynı mânâyâ delalet eden ibareler olarak kabul etme yönündedir.⁵⁷

İlmü dirâyeti'l-hadîs konusunda kronolojik olarak aktarılan bu bilgi ve değerlendirmeler, bu hususta hem tarihî bir gerçekliği, hem karmaşayı hem de yakıştırmayı yansıtmaktadır. Disiplinin tarihî gelişimi izlendiğinde, bilhassa İbnu'l-Ekfânî ve Taşköprülüzâde'nin getirdiği tanımlamalar, hadis alanının hicrî altıncı asırdan sonraki gerçek fiilî eksenini yansıtmaktadır. Buna karşın, bazı ilim tarihçilerinin de zaman zaman bir karmaşa içerisinde oldukları görülmektedir. Bu duruma, aslında, hadisle meşgul olan ve klasik hadis usûlü terminolojisini koruyan hadisçilerin tutumu neden olmaktadır. Aslında modern zamanlarda yazılan hadis usûlü kitaplarına gelinceye kadar *'ilmu dirâyeti'l-hadîs* tabiri, hadis usûlü kaynaklarına girememiştir. Altıncı asırdan itibaren yaygınlaşan bu ilmin; usûl, kavram, ilke ve esaslarını içeren bağımsız yöntem kitaplarının yazılamamış olması büyük bir kayıptır. Bunun nedenleri üzerinde de ayrıca inceleme yapılması gerekir. Metin merkezli hadis ilminin zengin ürünler verdiği zaman kesitleri, hadis eğitim ve öğretiminin kurumsallaşmasının oldukça geliştiği zamanlara denk düşmektedir. İslam dünyasında hicrî beşinci asırdan itibaren geliştirilen külliye ve medreseler, bilginin elde edilişi ve literatürü üzerinde önemli farklılaşmaları zorunlu kılmıştır. Hadis ilmi de bundan etkilenmiştir.

4. Sekâfe/Hadis Kültürü İlmî Evresi

Yazının girişinde de ifade edilen *'ilmu sekâfeti'l-hadîs*, ilk defa dillendirilen bir adlandırmadır. Modern zamanların kurumsal yapısı içerisinde oraya çıkan ve yürütülen bilimsel hadis faaliyeti dikkate alınarak böyle bir isimlendirmeye gidilmiştir. Arapça bir kelime olan *sekâfe*, düşünsel miras anlamına da gelen *turâş* ile eşanlamlıdır ve 'kültür' kelimesine denk düşmektedir.

Latince kökenli bir kelime olan *culture* son iki asrın en etkili kavramıdır. Yarım asır önce, Amerika'nın en gözde antropologları A.L. Kroeber ve Clyde Kluckhohn bu kelimenin 160'dan fazla tarifini verirler.⁵⁸ Zamanla her disiplin ve her yazar kendine göre onu tanımlar; insan hayatının her alanına nüfuz eder; sosyolojiden, linguistiğe, sanattan tubba, antropolojiden edebiyata kadar her yerde sözü edilir. Kimilerinin 'manevi bilimler' (*geisteswissenschaft*) dediği alana, bazıları 'kültür bilim' (*kulturwissenschaft*) demeği yeğler. Geçen zaman içerisinde 'pozitif bilim'in karşısında 'beşerî/insani' ilimleri ifade etmek üzere kullanılır ve kuramlaştırılır.⁵⁹ Artık, kültür, kendisi tanımlanamayan, fakat başkalarını tanımlayan; belli bir coğrafya ve alana hapsedilemeyen, farklı dünyalara açılan bir kavramdır. Kültürün doğusu, batısı; İslam'ı, Hıristiyanı; yükseği, iptidaisi vardır; kültürün krizi, şizofreni, devrimi; çağdaşı, gelenekseli vardır.

⁵⁷ Talat Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, s. 326; İtr, *Menhec*, s. 33; İ. Lütfi Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, s. 40-41; Abdullah Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, s. 47.

⁵⁸ A.L. Kroeber - C. Kluckhohn, *A Critical Review of Concepts and Definitions* (1952); nkl. *Ana Britannica*, XIV. 176.

⁵⁹ Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi, İstanbul 1986, s. 7.

Kültür mefhumu, Osmanlı diyarına Ziya Gökalp'le (1875-1924) girer. O, 'kültür'ü, kelimenin Latince kökenini de dikkate alarak *harsla* karşılamak ister. Böylece, Kur'an'da da geçen bir kelime kullanılarak 'kültür' mefhumu içselleştirilmeye çalışılır.⁶⁰ Daha sonra bazıları, 'hars'ı eski bulmuş olacak ki, onun yerine 'ekin' sözcüğünü tercih eder.⁶¹ Buna karşın, Arap dünyası *şekâfe* demeyi yeğler.⁶² Onun da her ne kadar anlam alanı farklı olsa bile, Kur'an'da temeli vardır.⁶³ Şimdiler de onlar, topyekûn kültür birikimini kastederek *turâş* demeyi tercih etmektedirler.⁶⁴

20. asır geride bırakılırken üzerinde konuşulup, yazılan şey 'kültür tetkikleri' (*cultural studies*) ve 'kültür tenkidi'dir (*cultural criticism*).⁶⁵ Geçmiş ve bugün olmak üzere iki zamana taalluku bulunan kültür ürünlerini kritik için teoriler/kuramlar geliştirilmektedir. Bilhassa metinlerin analizi için geliştirilen kuramlar arasında; sosyolojik, etik, Marksist, feminist, psiko-analitik, estetik, semiyotik ve mitik kritik/eleştiri yöntemleri sayılmaktadır.⁶⁶

Hadis özelinde yaklaşık bir-bir buçuk asırdır yapılan ve yapılmaya çalışılanlara bakıldığı zaman, hadis ilminin de, aslında kültür bilim merkezli bütün bu gelişmelerden dolayı veya dolaysız etkilendiği söylenebilir. Mamafih bu süre zarfında hadis eğitim ve incelemelerinin yapıldığı kurumsal yapı ve hadisçi profili de önceki devirlerin yapısından ve profilinden oldukça farklılaşmıştır. Mesela ülkemiz özelinde hadis çalışmalarının yürütüldüğü akademi ve akademik perspektif, Dâru'l-Fünûn'la başlar.⁶⁷ Dâru'l-Fünûn, geleneksel medreselere alternatif olarak planlanmış ve örnek alınan Batı yüksek eğitim kurumları tarzında teşkilatlandırılmıştır. Önceleri sadece edebiyat, matematik ve hukuk bölümleri varken, sonra ona 'ilahiyat' da dahil edilmiş; böylece Batı akademilerindeki sisteme uygun hâle getirilmiştir. Batı akademilerinde Aydınlamaya ruhunu veren, 'tenkit' ve 'tarih' kelimelerinin özetlediği metodik mantık, araştırma yöntemlerinde esas alınmıştır.⁶⁸ Meselenin 'hadis' yönüne bakıldığı zaman, yeni dönem hadisçiliğinin geri planındaki mantığı ele vermesi bakımından 1 Nisan 1924 tarihli İstanbul Dâru'l-Fünûn talimatnamesiyle, daha evvel ilahiyat programlarında 'hadis-i şerif' olan dersin yerini 'hadis tarihi'nin aldığını görmek yeterlidir.⁶⁹ Daha evvel medreselerin programlarında hadis tarihine dair bir

⁶⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, haz. M. Kaplan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ziya Gökalp Yayınları: 7., I. Seri: 7. İstanbul 1976, s. 25; Nihat Nirun, *Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, s. 136, 138.

⁶¹ *TDK Sözlüğü*: sıfat olarak 'ekinsel'; ekinle ilgili, kültürel anlamında kullanılır.

⁶² Mâlik b. Nebî, *Muşkiletu's-şakâfe*, çev. A. Şahin, Dâru'l-fıkr, yy., 1984, s. 19-26.

⁶³ 2/Bakara, 191.

⁶⁴ Hasan Hanefî, *et-Turâş ve't-tecdid*, Kahire 1987, s. 12-17.

⁶⁵ Arthur Asa Berger, *Cultural Criticism*, California 1995, s. 2-3.

⁶⁶ Berger, *Cultural Criticism*, s. 19.

⁶⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Aynî, *Dâru'l-Fünûn Tarihi*, haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul 1995.

⁶⁸ Tarih bilinci üzerine değerlendirmeler için bkz. Jhon Tosh, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 11-30; İlhan Tekeli, *Tarih Bilinci ve Gençlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 16-22.

⁶⁹ Aynî, *Dâru'l-Fünûn Tarihi*, s. 83. Önceleri Süleymaniye Medresesi Dâru'l-Hadis'inde *Meşâriku'l-envâr*, *Meşâbihu's-sunne*; Muslim'in *el-Câmi'u's-şâhihî* ve Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhihî* ders

derse rastlanmadığı gibi, bu isimde yahut bu ismi çağrıştıran bir esere de rastlamak mümkün değildir. Bu isimde bir eserin ilk defa İsmail Hakkı İzmirli tarafından (1924) kaleme alınmış olması, hadis sahasında *tarihsel perspektifin* yavaş yavaş fark edilmeye başlanması şeklinde yorumlanabilir.⁷⁰ Bu tarihsel perspektifle birlikte, artık yeni dönemde üniversite (akademi) bünyesinde yürütülmeye başlanan hadisçilik, geleneksel dönemlerin hadisçiliğinden çok farklı olduğu gibi, akademide görev yapan hadisçi, yani 'akademik hadisçi' de, rivayet dönemlerinin ve bu dönemlerin zihni yapısıyla çalışan geleneksel dönemlerin 'hadisçi'sinden çok farklıdır. Hatta 'akademik hadisçi'nin çalışma nesnesini teşkil eden 'hadis ilmi' de, öncekinden bambaşka bir şeydir; o, artık ne sadece 'sened', ne yalnızca 'metin', ne 'Sünnet', ne de münhasıran kendisinden dinî hüküm istinbat edilen dinî bir delildir. O, bütün bunları içine alan ve içinde bulunulan zamanı da kapsayan bir 'kültür tarihi alanı'dır.⁷¹

Şu hâlde modern zamanlarda inceleme nesnesi yapılan hadis ilminin alanı, bu alanla meşgul olan hadisçi, alanın sistematik ve bilimsel olarak çalışıldığı kurum; belki de hepsinden önemlisi, zamanın yapısı oldukça özgün bir karakter arz etmektedir. Bu şartlar dahilinde ne rivayet dönemlerinin konu, kavram, problem ve tekniğiyle, ne dirayet dönemlerinin endişe, beklenti ve sistemiyle hadis alanını düşünmek olasıdır. Eğer burada İslam ilim tarihinde geliştirilen 'ilim kuramı'nın terminolojisi ödünç alınarak söylenecek olursa hadis ilminin 'mevzuu', 'mesâili', 'mebâdii' ve 'gayesi' yeni bir aşamaya erişmiştir. Vahdet-i nazar farklılaşmış, dolayısıyla bir ilmi diğerlerinden ayırıp, müstakil ilim kılan 'cihet-i vahde' eksen değiştirmiştir.⁷² Mantık, kelam ve fıkıh usûlü kaynaklarının mukaddimeleriyle mevzuâtı'l-ulûm türü eserlerin dibacelerinde ele alınan bu ilimler metodolojisi açısından yeniden düşünüldüğünde bile, hadis ilminin alanının rivayet ve dirayet evrelerini aşan bir düzeye geldiği fark edilir. Cihet-i vahde kuramına göre, bir ilmin konusunu, o ilmi teşkil eden 'zati', 'arızı' ve 'neticevi' nitelikler teşkil eder. Konunun sınırlarını ise 'mesail', 'mebâdi' ve 'gaye' tayin eder. Ayrıca o ilmin yürütülebilmesi için zorunlu olan ve 'âlet/vasıta' bilgi branşları; yani 'isitimdad' ettiği disiplinler de dikkate alınır. Kimi Müslüman ilim kuramcılarının 'ruûs-i semâniye' (sekiz esas)⁷³ içinde saydıkları bu

olarak okunmaktadır. 1914 Islâh-ı Medâris nizamnamesinde şeklini bulan Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nin ders programında Kısım-ı Tâlî ve Kısım-ı Âlî'de bu ders, yalnızca 'Hadis-i Şerif' dersi olarak yer alır. Kısım-ı Mühassısın'de ise 'Nakd-i Ricâl', 'Hadîs' ve 'Mevzuât' dersleri yer alır. Bkz. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 97 (cetvel II); 264-266.

⁷⁰ Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, *Târîh-i Hadîs*, s. 279. İzmirli, bu eserini 1340/1924'de yazmıştır.

⁷¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Emin Özafşar, "Hadis'in Neliği Sorunu ve Akademik Hadisçilik", *islâmiyât* III (2000), sayı: 1, s. 33-53.

⁷² Cihet-i vahde kuramıyla ilgili en geniş bilgiler İbn Sînâ, Adududdîn el-Îcî, Taftazânî, Curcânî ve Mollâ Fenârî gibi felsefeci ve kelamcılarının eserlerinde bulunmaktadır. Bilhassa Taftazânî'nin *Şerhu'l-ma-kâşid*'indeki girişi (Beyrut 1989, I. 163-186) ile talebesi Fenârî'nin "Fenârî" adlı İsağojî şerhinde yazdığı mukaddime (İstanbul 1304) bu konuda sonraki çalışmalara da kaynaklık etmiştir. Daha sonra müstakil *Cihetu'l-vahde* risaleleri kaleme alınmıştır. Fıkıh usûlü kitaplarında da bu konu incelenmiştir. Özellikle dokuzuncu asır ve sonrasında yazılan eserler bu konuya geniş yer ayırmıştır.

⁷³ Tânevî, *Keşşâf*, I. 10.

metodolojik ilkeler açısından düşünüldüğünde de şimdinin hadis ilmini kapsayacak bir bakışın *'ilmu şekâfeti'l-hadis'* olduğu söylenebilir. Taşköprülüzâde'nin hadis ilminin klasik branşlarından bir kısmını Arap dili ve edebiyatı, bir kısmını tarih, bir kısmını da fıkıh usûlü ve tefsir ilimleri içerisinde kaydetmesi, aslında hadis birikiminin dağıldığı yelpazeyi açıkça resmetmektedir.⁷⁴

Bu yelpazeyi ancak 'kültür' (*sekâfe*) kavramı kuşatabilir. "Hadis kültürü bilimi" için ilk fark edilmesi gereken nokta burasıdır. Artık bugünün hadis sahası sadece sened ve sadece metinden ibaret değildir. Dolayısıyla, geleneksel terminolojiyle sened ve metne odaklanan bakış açılarının, bu alana çağdaş yönetsel açılım getirmesi beklenmemelidir. Bu bağlamda fark edilmesi gereken ikinci nokta, hadis ilminin rivayet ve dirayet evrelerine ait birikime bugüne ait problematik ve sorularla bakılması gerektiğidir. Bu birikimin neleri gerçekleştirip, neleri ihmal ettiği sorunsalı, ancak o mirası kendi özgün şartlarında anlamaya çalışmanın aracı yapılmalı; İslam'ın kültürel açılımının incelenip, anlaşılmasına konu edilmelidir. Bu nedenle hadis kültürü biliminin çerçevesine şu araştırma konuları dahil edilmelidir:

- Sosyal Tarih: Hadis mirasından hareketle İslam tarihinde Müslüman toplumlarda sosyal dokunun yapısı, insan ilişkileri, ilmî etkinlik ve oluşumlar. Hadis eğitim kurumları vb. hususlar. Hadiste isnad fenomeni ve bunun etrafında şekillenen, tabakat, biyografi ve şehir tarihleri gibi eserler bu nokta-i nazardan da ele alınmalıdır.

- Zihniyet ve İlim Tarihi: Hadis mirası üzerinden İslam tarihinde gelişen zihniyetler; hadis etrafında şekillenen varlık, insan, tarih, toplum, ahlak, hukuk, sanat vb. konular incelenmelidir. Hadis birikiminin bir anlamda felsefesi ortaya konulmaya çalışılmalıdır.

- Edebiyat Tarihi: Hadis birikimi birer edebî ürün olarak incelenmeli. Eserler, eserlerin tasnif sistemleri, bu sistemlerin oluşmasında etkin olan faktörler ele alınmalıdır. Hadis kaynaklarına edebî türler olarak da bakılmalı ve çok zengin hadis edebiyatı bütün çeşitleriyle önemsenmelidir. Rivayet dönemlerinin ürünü klasik hadis kitaplarının yanında, dirayet dönemlerinin ürünü manzum, mensur, şerh, muhtasar, derleme vb. bütün birikim edebî açıdan incelenmenin konusu yapılmalıdır. Hadisçilerin ürettiği yazı malzemeleri, yazı tarzları, eğitim araç ve gereçleri de ihmal edilmemelidir.

Bugünün konu ve problemleri, ancak bugüne ait kavram ve yöntemlerle çalışılırsa anlamlı olabilir. Dünün terminolojisini Müslümanların pratik ihtiyaçları için korumanın ve kullanmanın yararlı, hatta zorunlu olduğu söylenebilir; ancak, bugüne ait bir hadis biliminin inşâsı ve üretimi için yeterli olduğu söylenebilir mi?

⁷⁴ Taşköprülüzâde, *Miftahu's-sa'ade* adlı eserinin içindekiler cetveli *Maḥzenu'l-'ulûm*'da tablo hâlinde verilmiştir. Bkz. s. 43-49.